

ҲИНДИЙ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА КЕЛИШИК КАТЕГОРИЯСИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

СОДИҚОВА ШИРИН

Филология фанлари номзоди, доцент, ТДШУ

РАҲМАТЖОНОВА КАМОЛА

Таянч докторант, ТДШУ

Аннотация. Мақолада ҳинд-орӣ тиллар гуруҳига мансуб ҳиндий ва туркий тиллар гуруҳига оид ўзбек тилларининг отга хос келишик грамматик категорияси чоғиштирма-типологик метод асосида ёритилди. Мавзунини ёритишда бир қатор ҳинд, инглиз, рус ва ўзбек тилишуносларининг назарияларига асосланган. Жумладан, Ж.Лайонз, К.Гуру, З.М.Дымишиц, Г.А.Зограф, В.П.Липеровский, О.Н.Шоматов, А.Ғуломов, Ғ.Абдурахмонов, М.Ирискулов, Қ.Сапаевларнинг илмий-назарий қараишлари батафсил ўрганилиб, таҳлилий хулосалар келтирилган. Ўрганилаётган адабиётларга кўра, ҳиндий ва ўзбек тилларида келишик категориясининг ривожланишида баъзи муштаракликлар кузатилади. Ҳозирги ҳиндий тилида, юқорида қайд этилганидек, воситали ва воситасиз келишиклар мавжуд, эски ўзбек тилида воситали келишик еттинчи келишик сифатида мавжуд бўлган бўлса-да, аммо бу грамматик шакл ҳиндий тилидаги воситали келишик шакли билдирган маънони ифодаламаган. Эски ўзбек адабий тилидаги воситали келишик шакли тил ривожланиши оқибатида кўмакчига айланиб кетди. Ҳиндий тилида эса воситали келишик деганда мутлақо бошқача ҳолат кузатилади. Чоғиштирилаётган икки тил тизимида воситали келишикнинг мавжудлиги изоморфизм, ифодаланиш хусусиятига кўра алломорфизмдан дарак беради. Ҳиндий тилидаги аксарият келишик шакллари вазифавий жиҳатдан ўзбек тилидаги кўмакчиларга мос тулиши аниқланди. Ваҳоланки, эски ўзбек тилида ҳам, ҳозирги ўзбек тилида ҳам келишик шакллари вазифасини кўмакчилар бажариши мумкин. Бироқ маъно кўмакчилар билан ифодаланганда нисбатан аниқроқ бўлган.

Таянч сўз ва иборалар: морфема, аналитик, флексив, фузия, послелог, аффикс, префикс, постпозиция.

Аннотация. В статье на основе сравнительно-типологического метода описана грамматическая категория падежа имен существительных в языке хинди, относящаяся к индоарийской языковой группе, и в узбекском языке, относящаяся к тюркских группе языков. При освещении темы автор опирался на теоретические труды индийских, английских, русских и узбекских лингвистов. В частности, подробно изучены научно-теоретические взгляды Ю.Лайонца, К.Гуру, З.М. Дымишица, Г.А. Зографа, В.П. Липеровского, О.Н. Шоматова, А.Гуламова, Г.Абдурахмонова, М.Ирискулова, К.Сапаева, представлены аналитические выводы. Согласно исследованной литературе, есть некоторые общие черты в развитии категории падежа в хинди и узбекском языке. В современном языке хинди, как отмечалось выше, существуют косвенные и косвенные падежи, хотя в древнем узбекском языке промежуточный падеж существовал как седьмой падеж, но эта грамматическая форма не выражала значение косвенной формы падежа на хинди. Форма косвенного падежа в древнеузбекском литературном языке стала вспомогательной в результате языкового развития. Однако в хинди ситуация с посредничеством совершенно иная. Наличие промежуточного падежа в двух сопоставляемых языковых системах является признаком изоморфизма, алломорфизма с точки зрения природы выражения. Выяснилось, что большинство форм спряжения на хинди функционально соответствуют узбекским вспомогательным средствам. Однако, как в старом, так и в современном узбекском языке вспомогательные лица могут выступать в качестве форм соглашения. Но значение было относительно яснее, если было выражено с помощью вспомогательных средств.

Опорные слова и выражения: морфема, аналитика, флексия, фузия, послелог, аффикс, префикс, постпозиция.

Abstract. The article analyzed the comparative-typological method of the case grammatical category on Noun of Hindi, belonging to the group Indo-Aryan and Uzbek, belonging to the group of Turkic. The subject is based on the theories of a number of English, Russian, Hindi and Uzbek linguists. In particular, the scientific and theoretic views of J.Layons, K.Guru, Z. Dimshits, G.A.Zograf, V.P.Liperovskiy, O.N.Shomatov, A.G'ulomov, G'. Abdurahmonov, M.Irisqulov, Q.Sapayev were studied in detail and analytical conclusions were made. According to the studied literature, there are some common features in the development of the case category in Hindi and Uzbek. In the modern language of Hindi, as noted above, there are indirect and indirect cases, although in the ancient Uzbek language the intermediate case existed as the seventh case, but this grammatical form did not express the meaning of the indirect case in Hindi. The indirect case form in the ancient Uzbek literary language became auxiliary as a result of linguistic development. However, in Hindi, the situation with mediation is completely different. The presence of an intermediate case in two compared language systems is a sign of isomorphism, allomorphism from the point of view of the nature of expression. It turned out that most of the conjugation forms in Hindi functionally correspond to the Uzbek auxiliary means. However, in both old and modern Uzbek, auxiliary persons can act as forms of agreement. But the meaning was relatively clearer if it was expressed by means of aids.

Keywords and expressions: morpheme, analytic, inflection, fusion, poslelog, affix, prefix, postposition.

Ж. Лайонз маълумотига биноан келишик – отнинг грамматик категорияси ҳисобланиб, мазкур от нарсаси-предмет ва ҳодиса билан ифодаланган муносабатни англатувчи категориявий маънони англатади ва шу билан гапдаги бошқа сўзларга нисбатан муносабатини билдиради .

Келишик категориясининг аниқ ифода шакли – келишик шакллари бўлиб, аниқ товуш қаторларидан иборат морфемалардан тузилган, улар асос морфемалар билан бирга сўзга аниқ маъно беради. Ўзгариш тизимини вужудга келтирувчи келишик шакллариининг йиғиндиси турланиш дейилади .

Ҳиндий тилида отларнинг келишиклари масаласида турли ёндашувлар мавжудлиги боис, уларга турлича таъриф берилади. Шунинг ҳисобга олган ҳолда келишиклар сони ҳам ҳар хил кўрсатилади. Шу нуқтаи назардан, ҳинд тилшунос олимларининг фикрларида ҳам яқдиллик мавжуд эмас. Мавзунинг ёритиш жараёнида бир неча машҳур ҳинд тилшунос олимларининг ҳам назарий, ҳам амалий асарлари билан танишиб чиқилди. Тўпланган маълумотларга таянган ҳолда олимларнинг фикрлари икки гуруҳга бўлинди.

Биринчи гуруҳ тилшуносларининг фикрича, гапда иш-ҳаракат билан унинг бажарувчиси ўртасидаги алоқани келишиклар ифодалайди . Мазкур фикр тарафдорлари кўпчиликни ташкил этади. Уларнинг фикрича, ҳиндий тилида олтига – бош келишик, қаратқич келишиги, тушум келишиги, жўналиш келишиги, ўрин-пайт ва чиқиш келишиги мавжуд .

Иккинчи гуруҳ вакиллариининг фикрича, келишиклар гапда сўзларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қиладиган грамматик категориядир . Бу гуруҳ олимларининг таъкидича, ҳиндий тилидаги келишиклар сони саккизга: бош келишик, қаратқич келишиги, тушум келишиги, жўналиш келишиги, ўрин-пайт келишиги, чиқиш келишиги, биргалик келишиги, мурожаат келишиги. Фикримизча, бу олимлар ҳиндий тилидаги келишикларга анъанавий ёндашиб, қадимги санскрит тилига асосланган ҳолда келишик категориясини талқин қилганлар.

В.Прасаднинг фикрича, гапда от ва оломшларни бошқа сўзлар билан боғловчи грамматик категория – कारक ka:ra:k ‘келишик’ дейилади. Шунингдек, от ёки оломшнинг феъл билан муносабатини таъминловчи грамматик категория ҳам келишикдир. Олимнинг уқтиришича, от ёки оломшнинг ने ne, को ko, से se каби послелоглар билан бириккан ҳолатда келиши келишик категориясидир. Шундай послелоглар билан келган сўзлар бошқа сўз билан бирикса, сўз бирикмалари ҳосил бўлади. ने ne, को ko, से se каби послелоглар турли келишикларга хосдир.

Мазкур послелоглар от ёки феъллар билан бирикиб, ka:rakpad «келишикли бирикма» ёки kriya:pad «феълли бирикма» ларни ҳосил қилади. Бундай бирикмаларсиз биронта жумлани тасаввур қилиш мумкин эмас. Масалан, रामचन्द्र जी ने खारे जल के समुद्र पर बन्दरों से पुल बंधवा दिया Ra:mchandra ji: ne kha:re jal ke samudr par bandaroN se pul baNdhva: diya: «Рамчандар шўр сувли денгизда портлардан кўприк ясаттирди».

Бу гапда रामचन्द्र जी ने Ra:mchandra ji: ne «Рамчандар (бош келишикда, гапдаги иш ҳаракат тугалланган замонда)», समुद्र पर samudr par «денгизда», बन्दरों से bandaroN se «портлардан» ва पुल pul «кўприк» отларнинг турли хил кўринишлари бўлиб, мазкур отлар बंधवा दिया baNdhva: diya: «ясаттирди» феъли билан боғланган.

Олим ҳиндий тилидаги келишиклар сонини саккизта деб кўрсатади ҳамда келишикларни ифодалаш учун от ёки олмошлардан кейин махсус белгилар қўйилади, мана шу белгилар ҳиндий тили грамматикасида विभक्तियाँ vibhaktiya:N дейилади. Баъзи олимлар мазкур келишик қўшимчаларини परसर्ग parsarg ҳам дейдилар. У К.Важпейининг “келишик қўшимчаларини послелог деб номлаш бизга анъанага айланган, уни постпозиция сўзи билан алмаштириб қўлашдан не наф?” иборасига қатъий урғу беради. Шу фикрларга таянган ҳолда келишик қўшимчаларини анъанавий йўлдан бориб, विभक्ति vibhakti деб аташимиз тўғри бўлади, дейди.

Ҳариванш Синхга кўра, ҳиндий тилида келишик (कारक ka:rak), постпозиция (परसर्ग parsarg) ҳамда қўшимча (विभक्ति vibhakti) ўртасида фарқ бор. Аммо кўпинча мазкур сўзларнинг маъно муносабатида тушунмовчилик ва чалкашлик юзага келади. Унинг фикрича, विभक्ति Vibhakti термини санскрит тилида аффикснинг бир тури сифатида ишлатилган. Панини ўз грамматикасида аффиксларни иккига бўлган: от ва сифатлар билан ишлатилувчи қўшимчалар ва феъллар билан ишлатилувчи қўшимчалар. Мазкур қўшимчаларни у умумий тарзда विभक्ति vibhakti деб номлаган. परसर्ग parsarg ‘постпозиция’ эса анча замонавий термин бўлиб, гапда сўзларни бир-бири билан боғлайди. कारक ka:rak ‘келишик’ термини эса, гапда сўзларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қиладиган грамматик категориядир.

Ҳариванш Синхнинг эътирофича, кўпчилик ҳинд тилшунослари аффикс (विभक्ति vibhakti) ва келишик (कारक ka:rak) ўртасида фарқ мавжуд эканлигини таъкидлайдилар. Бироқ бу таъкид ҳануз илмий исботланмаган мавзу бўлиб, уни муҳокама қилиш фойдасиздир.

Санскрит тилида мавжуд бўлган еттита келишикни ҳиндий тили билан таққослаш мумкин:

1-жадвал

Ҳиндий ва санскритча келишик шакллари

№ Келишик номи Келишик кўрсаткичи Санскритдаги келишик қўшимчалари

कर्ता karta (бош келишик) Ø, ने नेविसर्ग visarga

कर्म karm (тушум келишиги) Ø, को ko -अन -an

करण karm (биргалик келишиги) से se -एणा -eNa:

सम्प्रदान sampradan (жўналиш келишиги) को, के लिये ko, ke liye -आया -a:ya:

अपादान apa:da:n (чиқиш келишиги) से se -आत -a:t

सम्बन्ध sambandh (қаратқич келишиги) का, के, की ka:, ke, ki: -स्यो -syoN

अधिकरण adhikaran (ўрин-пайт келишиги) में, पर mein, par -ए -e

संबोधन sambodhan (мурожаат келишиги) Ø, हे, अहि, अरे -ए -e

К.Гурунинг фикрича, ҳиндий тилидаги келишиқ кўрсаткичлари санскритдаги келишиқ кўрсаткичларидан фарқ қилади. Санскритдаги келишиқ кўшимчаларидан фарқли ўларок, ҳиндий тилидаги келишиқ кўрсаткичларининг аксарияти иккала жинс учун айнандир.

Кўринадики, санскритда флектив усул етакчилик қилган бўлиб, келишиқ шакллари маълум аффикслар билан ифодалаган. Ҳиндий тилида келишиқ шакллари аналитик усулда ифодаланишига қарамай, олимлар фикрича, ундаги келишиқ шакллари ифодаловчи послелоглар аффикслар вазифасинигина бажаради.

К.Гуру ҳам анъанавий қарашларга таяниб, ҳиндий тилида қуйидаги саккизта келишиқ мавжудлигини таъкидлайди:

1) Бош келишиқ эга ўрнида келиб, кесимга узвий боғлиқ шахс ёки нарса-предметнинг номини билдиради: लड़का सोता है LaRka: sota: hai – бола ухлайди.

2) Тушум келишиги ҳаракатни ўз устига олган, воситасиз тўлдирувчи вазифасида келган объектни ифодалайди: ...मलिक ने नौकर को बुलाया Malik ne naokar ko bula:ya: – хўжайин хизматкорни чақирди...

3) Биргалик келишиги иш-ҳаракатни бажариш воситасини билдирувчи от шаклидир: सिपाही चोर को रस्सी से बाँधता है Sipa:hi: chor ko rassi se baNdhata:he – аскар ўғрини арқон билан боғлайди...

4) Жўналиш келишиги феълдан англашилган иш-ҳаракатга йўналган предметни ифодалайдиган от шаклидир: राजा ने ब्राह्मण को धन दिया Ra:ja: ne Brahman ko dhan diya: – шох Брахманга бойлик берди...

5) Чикиш келишиги иш-ҳаракатнинг бошланиш нуқтасини ифодаловчи от шаклидир: पेड़ से फल गिरा Per se phal gira: – дарахтдан мева тушди ...

6) Қаратқич келишиги бир предметнинг бошқа предмет билан алоқасини ифодаловчи от шаклидир. Қаратқич келишигининг кўрсаткичлари унга боғланган сўзнинг жинси ва сонига қараб ўзгаради: राजा का महल - ra:ja: ka: mahal – шохнинг саройи, लड़के की पुस्तक - laRke ki: pustak – боланинг китоби, पत्थर के टुकड़े patthar ke TukRe – тошнинг бўлақлари.

7) Ўрин-пайт келишиги иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрни ва вақтини ифодаловчи от шаклидир: सिंह वन में रहता है Sinh van mein rehta: hai – шер ўрмонда яшайди. शाम को उस से मिलने का वचन दिया Sha:m ko us se milne ka: vachan diya: - Кечки пайт у билан учрашишга ваъда берди.

8) Мурожаат келишиги бирон - бир шахсга мурожаатни билдирувчи от шаклидир: हे नाथ! मेरे अपराधों की क्षमा करना He Na:th! Mere apra:dhoN ki: kshama:karna: – “Ҳей эгам! Гуноҳларимни кечир”...

अरे लड़के इधर आ! Are laRke idhar a:! – Эй болакай, бу ёққа кел!..”

Ҳинд тилшуносларининг фикрича, ҳиндий тилидаги келишиқ категориясида нафақат санскрит, балки пракрит, апабхраншаларнинг ҳам таъсири бор.

Ҳариванш Синх фикрича, инглиз тилшунос К.Ф.Ҳоккет ҳиндий тилидаги келишиқларни синчковлик билан ўрганиб, бу тил тизимида фақат иккита воситали ва воситасиз келишиқлар мавжудлигини таъкидлайди.

Кўринадики, ҳиндий тилидаги келишиқ категорияси ҳақида ҳинд тилшунослари ҳинд анъаналарига асосланиб фикр билдирадилар. Рус ҳиндшунослари эса европа ва рус тилшунослиги анъаналаридан келиб чиққан ҳолда бу мавзуни талқин қиладилар. Рус тилшунослари нуқтаи назаридан қараганда ҳозирги ҳиндий тилида келишиқ категориясининг мавжудлиги муноза-ралидир. Уни шартли равишдагина шундай деб қабул қилиш мумкин.

З.М.Димшиц фикрига кўра, келишиқ категорияси гапдаги бошқа сўзларга нисбатан отнинг муносабатини ифодалайди . Унинг назарида, ҳиндий тилида учта келишиқ мавжуд:

Бош келишик – от бирон шахс ёки нарсa-предметнинг номини ифодалаб келади. Бу келишикда отлар эга, воситасиз тўлдирувчи, кесимнинг от қисми ҳамда изоҳловчи вазифасини адо этади.

Воситали келишик – мустақил ҳолда учрамайдиган от шаклидир. Бу шакл турли послелоглар билан бирикиб, гапдаги бошқа бўлақларга нисбатан турли муносабатларни ифодалайди. Шу ўринда З.М.Дымшиц воситали келишикдаги грамматик шаклларни отнинг турланиши билан адаштирмаслик зарурлигини таъкидлайди. Унингча, анъанага биноан отнинг яхлит сўз шакли ҳақида сўз кетганда, унинг гапдаги бошқа бўлақларга бўлган муносабатини ифодаловчи шаклларни ҳисобга олиш керак. Бундан кўринадики, ҳиндий тилидаги послелоглар келишик кўрсаткичлари эмас, балки ёрдамчи сўзлардир.

Фикримизча, ҳақиқатдан ҳам З.М.Дымшиц фикрлари тўғри деб топилса, у ҳолда ҳиндий тилида от сўз туркумига мансуб келишик грамматик категорияси мавжудлиги шубҳали кўринади. Тўғри, ёрдамчи сўзлар ҳам гапда сўзларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади. Бироқ ёрдамчи сўзлар лексик бирликлардир.

Мурожаат келишиги – нутқ қаратилган шахс ёки нарсa-предметга ишора қиладиган отнинг шакли орқали ифодаланади.

Фикримизча, агар ҳақиқатдан ҳам З.М.Дымшиц фикрлари тўғри деб топилса, у ҳолда ҳиндий тилида от сўз туркумига мансуб келишик грамматик категорияси мавжудлиги шубҳали кўринади. Тўғри, ёрдамчи сўзлар ҳам гапда сўзларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади. Бироқ ёрдамчи сўзлар лексик бирликлардир.

В.П.Липеровский фикрига кўра, ҳиндий тилида сон ва келишик грамматик категориялари сўз ўзгартувчи бўлиб, улар узвий боғлиқдир. Бунга сабаб ушбу категорияларнинг ҳар бири бирлик, кўплик ҳамда воситали, воситасиз шакл каби икки қарама-қаршиликка таяниб келади. Шунинг учун отнинг турланишдаги тўлиқ парадигмаси, яъни унинг сўз шакллари тўрт хилдир. Бундай шакллар граммемаларнинг ўзаро бир-бирига зидланиши натижасида юзага чиқади.

Г.А.Зограф назариясига биноан, кўпчилик ҳинд-орий тиллари, жумладан, ҳиндий тилида ҳозир универсал усул тариқасида воситасиз ва воситали келишикларнинг қарама-қаршилиги устун бўлиб келмоқда. Бундай ёндашувни учинчи келишик, яъни мурожаат келишиги ҳисобида кенгайтириш мумкин. Бироқ шакл жиҳатидан бу келишикнинг ифодаланиши ноаниқроқдир.

О.Н.Шоматовнинг фикрича, келишик грамматик категориясини ўрганиш ҳиндий тилида ўзига хос мураккабликка эга. Олим ҳам бошқа тилшунослар айниқса, К.Ф.Ҳоккет ва З.М.Дымшиц фикрига қўшилган ҳолда отларга мансуб келишик категориясининг от билан ифодаланадиган предметнинг воқеликдаги бошқа нарсa-предметлар, сифатлар ёки жараёнларга нисбатан бўлган муносабатини таъкидлаб, ҳиндий тилида келишик категориясининг борлигини шубҳали деб атаган ҳолда «Аслида иккита граммема бош келишик ва воситали келишик, яъни “прямая форма” ва “косвенная форма” граммемалари қаршиланади», деб ўз илмий қарашларини изоҳлайди.

Юқоридаги фикрга таянадиган бўлсак, олим келишик категориясига фақат икки – прямая форма ва косвенная форма граммемаларини киритади ва уларни грамматик маъносига кўра бош ва қисман тушум келишигига тўғри келади, деб таъкидлайди. Бундан биз олимнинг ҳиндий тилида фақат икки келишик борлигига урғу берганлигини айтишимиз лозим.

Отларга мансуб келишик категорияси отлар билан ифодаланадиган нарсa-предметнинг воқеликдаги бошқа предметлар, сифатлар ёки ҳолатга нисбатан бўлган муносабатини кўрсатади.

Маълумки, турли тилларда келишиклар сони ҳам турличадир. Келишиклар сонининг тилларда турфа бўлиши келишик категориясига кирувчи хусусий маъно ва шакллар мазмуни ва вазифасининг ҳар хиллигидан далолат беради. Кўпчилик тилшуносларнинг таъкидлашича, гапда отнинг бошқа сўз туркумига муносабати келишик категорияси орқали ифодаланади. Шу боис

келишик категориясида отнинг келишик шаклидаги гапдаги бошқа бўлақларга бўлган муносабати таъкидланади.

А.Ҳожиевга кўра, келишик категорияси – от ёки отлашган сўзнинг феълга, отга ёки бошқа бир туркум сўзга муносабатини ифодалаб, тобелигини кўрсатувчи шакллар тизимидир.

Қ. Сапаевнинг фикрича, «отнинг бошқа сўзлар билан синтактик муносабатини кўрсатувчи маънолар ва бу маънони ифодаловчи шакллар тизими келишик категорияси дейилади».

Турланишга эга бўлган тиллардагина келишик тизими мавжуд бўлиб, турли тилларда келишик сонлари турличадир. Агар у ёки бу тилда келишик тизими мавжуд бўлмаса, у ҳолда мазкур тил келишикларсиз ҳам грамматик маъно-муносабатни ифодалай олади. Бунда бошқа усуллар, яъни предлог (олд кўшимча), сўз тартиби ва интонациядан фойдаланилади.

Ҳар бир тилнинг келишик грамматик категориясини ўрганиш тарихи мавжуд. Мозийга назар ташлайдиган бўлсак, мамлакатимиз ҳудудидан топишган қадимги ёдномалардаги келишиклар ҳақида тадқиқот ўтказган олимлар обидалар тилида мавжуд бўлган келишиклар сонини турлича кўрсатадилар. Жумладан, В.В.Радлов қадимги ёдномалардаги келишиклар сонини саккизтага бўлади: Indefinitus, Genitiv, Dativ, Accusativ, Instrumental, Locative (Ablativ), Quantitativ, Directiv. И.А.Батманов қадимги Енисей ва бошқа битикларнинг келишиклари ҳақида ёзар экан, уларда олтига келишик мавжудлигини қайд қилади: именительный (основной), родительный, винительный, дательный-направительный и инструментальный, местный. В.М. Насилов эса Ўрхун-Енисей ёдномаларидаги келишикларни еттигага бўлади: основной (прямой), винительный, инструментальный, творительный, дательный, направительный, место-исходный.

Ўзбек тилшунослигида келишик шаклининг ўрганилиш тарихи А.Ғуломов тадқиқотидан бошланди. У ўз асарида ўзбек тилидаги келишикларни семантик ва синтактик хусусиятига кўра ўрганган. Ўзбек тилшунослигида келишик категорияси ҳақида сўз борганда, кўпчилик ўзбек тилшуносларининг «отларнинг бошқа сўз туркумидаги сўзларга нисбатан муносабатини кўрсатадиган категория» деган фикрлари анъанавий формулага айланган. Олимнинг фикрича, келишик категориясини ифодаловчи грамматик воситалар отлар ва отлашган сўзларнинг синтактик вазифасини кўрсатади.

Кейинги йилларда мазкур мавзу қатор ўзбек тилшунослар томонидан атрофлича ёритилди. Жумладан, Ҳ.Неъматов, Ҳ.Нурмонов, Ш.Шаҳобиддинова, М.Қодиров ва ҳ.к.ларнинг ишларида келишик категориясининг умумий – грамматик маъноси тадқиқ этилди.

Ўзбек тилидаги келишикларни тизимли ўрганиш З.Қодировнинг номзодлик ишида батафсил очиб берилди.

Кузатишлар натижасида эски ўзбек тилида еттига келишик шакли мавжуд бўлганлиги аниқланди. Туркий тиллар тараққиётининг қадимги давлари учун характерли бўлган восита келишиги шакли XIII-XIV асрларга оид ёзма ёдгорликлар тилида ҳам маълум даражада қўлланган. XV аср ва ундан кейинги даврларда восита келишигининг қўлланиши анча чегаралангани боис грамматик хусусиятини йўқотган ва келишик категорияси сифатида истеъмолдан чиққан. Шу даврдан бошлаб восита келишиги шаклида қўлланган сўзлар равиш категориясига ўтган, улар пайт, ҳолат каби маъноларни ифодалашга хизмат қилган.

Баъзи тилларда келишик категорияси бир нечта сўз туркумларига хос бўлади. А.Содиқов, А.Абдуазизов, Қ.Сапаевларнинг фикрича, ўзбек тилида бу категория фақат от, отлашган сўз ва олмошларга мансуб.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида от сўз туркумига хос қуйидаги келишик шакллари ва уларнинг мазмун-моҳияти мавжуд. Маълумки, ҳар бир грамматик категориянинг умумий ва хусусий маъноси бўлади. Жумладан, ўзбек тилига хос келишик категорияси учун умумий бўлган маъно

Ўздан олдинги мустақил сўзни ўздан кейинги мустақил сўзга боғлашдир. Мазкур умумий маъно мавжуд олтига келишикнинг хусусий маъно-мазмунлари умумлашмасидир.

2-жадвал

Ўзбек тилида келишиклар ва уларнинг кўрсаткичлари

№ Келишикларнинг номи Кўшимчаси Мисол

1. Бош келишик Ø Дафтар
2. Қаратқич келишиги -нинг Дафтарнинг
3. Тушум келишиги -ни Дафтарни
4. Жўналиш келишиги -га (-ка, -қа) Дафтарга
5. Ўрин-пайт келишиги -да Дафтарда
6. Чиқиш келишиги -дан Дафтардан

Ўзбек тилида келишик кўшимчаларининг қўлланилиши учун камида икки сўз муносабатга киришиши керак. Бир-бири билан боғланган икки сўз бор жойда синтаксис кучга киради: уйда тўқилган, қуёшнинг нури, хонага кир. Кузатишлар ўзбек тилшунослари орасида келишик категориясига оид баҳс-мунозарали муаммолар мавжуд эмаслиги аниқлади. Жумладан, олимларнинг фикрича, бош келишик морфологик кўрсаткичи бўлмаслиги билан характерланади. Бошқа келишиклар бош келишикдаги сўзга махсус аффикслар қўшиб ясалади. Бош келишикнинг синтактик вазифаси асосан эга вазифасида келишидир. Масалан,

Бетончи Сафар ака айикдек лапанглаб вагонча томонга биринчи бўлиб юрди.

Мазкур гапда 'бетончи Сафар ака' атоқли от, синтактик жиҳатдан таҳлил этилганда, гапнинг эгаси ва бош келишикдadir.

Қаратқич, тушум ва жўналиш келишиклари белгисиз қўлланганда шакл жиҳатидан бош келишикка ўхшаса-да, лекин маъно ва вазифаси бўйича тубдан фарқли бўлади. Шу нуқтаи назардан, бош келишикнинг мазкур келишиклар билан ўрин алмашиш имкони кучли, бироқ ўрин-пайт ва чиқиш келишиклари билан ўрин алмашиш имкониятлари ниҳоятда чегаралангандир.

Қаратқич келишиги – бу келишик кўшимчаси ҳозирги давргача турли кўринишда бўлган. Масалан, -нын, -нин, -нун, -ын, -ин, -ун. Бу шакллар бир аффиксининг турлича фонетик кўринишлари бўлиб, улар орасидаги фарқ таркибида н ундошининг мавжудлиги ёки йўқлиги, унлиларнинг лабланган ёки лабланмаган ҳолда келишидадир. Айрим адабиётларда келишик олмошларининг I шахс бирлиги ва кўплигига қаратқич келишиги кўшимчаси -им шаклида ҳам қўшилган: меним, бизим каби. Қаратқич келишиги аффиксининг -нын, -нин шакли XV асргача одатда таркибида (охирги бўғинидаги) унлиси лабланмаган сўзларга қўшилган. Кейинги даврларда эса таркибида (охирги бўғинидаги) лабланган унли билан келган сўзларга ҳам асосан шу шакл қўшилган. Қаратқич келишиги аффикси ҳозирги ўзбек адабий тилида -нинг шаклида қабул қилинган бўлиб, эски ўзбек адабий тилида қўлланган фонетик вариантларда ишлатилиши ҳозир кўпчилик туркий тиллар учун биринчи навбатда, сингармонизмли туркий тиллар учун характерли. Бу келишикнинг қисқа вариантли аффикслари озарбайжон, турк, туркман, гагавуз каби ўғуз гуруҳидаги туркий тиллар учун характерли ҳодисадир.

Қаратқич келишиги эски ўзбек адабий тилида ҳам, ҳозирги ўзбек тилида ҳам бошқа туркий тиллардаги каби белгисиз қўлланилиши мумкин. Бундай ҳолларда қаратқичнинг қаратқичга умумий хослиги (шахсга, ўринга, пайтга муносабати) ифодаланади. Қаратқич келишигидаги отлар уюшиб келганда, келишик аффикси ҳар бир бўлакка ёки охирги бўлаккагина қўйилиши мумкин. Ўзбек тили қаратқич келишигидаги сўз асосан аниқловчи вазифасида келади. Масалан, Ҳаммаси оймоманинг юмшоқ беланчагида ором олиб тебранади. Мазкур гап синтактик жиҳатдан таҳлил этилганда, 'оймоманинг' аниқловчи вазифасида келган қаратқич келишигидаги от эканлиги ойдинлашади.

Тушум келишиги – туркий тилларда унинг -ғ, -г, -(и)ғ, -(и)г, -(у)ғ, -(у)г аффикси билан ясалган шакли ҳам мавжуд бўлиб, маълум даврлардагина қўлланилиб келган. -ни аффикси билан ясалган шакли эса ханузгача фаол қўлланилади. Мазкур келишик асосан феъл билан бошқарилади. Феъллар тушум келишигидаги сўзга муносабатига кўра ўтимли ва ўтимсиз феълларга ажралади. Тушум келишигидаги сўз воситасиз тўлдирувчи вазифасида келиб, ҳаракатни ўз устига олган объектни ифодалайди. Бу келишик ҳам қаратқич келишиги каби белгили ёки белгисиз қўлланилиши мумкин. Белгили қўлланганда аниқ объектни ифодаласа, белгисиз қўлланганда умуман шу турдаги объектни кўрсатади.

Манбаларга кўра, «тушум келишигининг -ни аффикси билан ясалган шакли қаратқич келишиги ўрнида ҳам қўлланган. Бу ҳол “Бобурнома” тили учун характерли бўлиб, бошқа манбаларда кам учрайди. Тушум келишиги шаклининг қаратқич келишиги ўрнида қўлланилиши ҳозир шаҳар типдаги ўзбек шевалари учун аҳамиятли». Масалан, Унинг бешик тўйи мени гарданимда. Мазкур гапдаги ‘мени’ сўзи аслида ‘менинг’ тарзида ифодаланса, адабий тил нуқтаи назаридан тўғри бўлади. Маълумки, шаҳар типдаги ўзбек шеваларида тушум келишиги билан қаратқич келишиги шакл жиҳатидан фарқланмайди, яъни қаратқич келишиги ҳам тушум келишиги шакли орқали ифодаланади.

Жўналиш келишиги – қадимги ёдгорликлар тилида мазкур келишикнинг -ғару, -геру, -кару, -керу, -ра, -ре аффикслари билан ясалган шакллари ҳам мавжуд бўлиб, булардан биринчи ва иккинчиси ўзбек тилида маълум даврларгача қўлланган. Ҳозирги кунда ўзбек тилида жўналиш келишигининг -га (-ка,-қа) аффикси билан ясалган шакллари қўлланилади. Бу аффикснинг турли фонетик вариантларда келиши шу аффиксни олган сўзнинг характериға, яъни унинг қаттиқ ёки юмшоқ ўзақли бўлиши ёки қандай товуш билан тугалланишига боғлиқ. Жўналиш келишиги ҳам баъзан белгисиз қўлланилиши мумкин. Асосан иш-ҳаракат йўналган томон кўрсатилган ҳолларда белгисиз қўлланилади. Жўналиш келишиги асосан воситали тўлдирувчи, ҳол, баъзан кесим вазифасида келади. Масалан, Темир арматуралардан сварка қилиб ясалган дарвозадан кўчага чиққанимда куёш ботиб борар, ҳаво дим эди. Мазкур жумлада жўналиш келишигидаги от ҳол вазифасида келган.

Жўналиш келишиги эски ўзбек адабий тилида ўрин-пайт, чиқиш ҳамда тушум келишиклари ўрнида ҳам қўлланган.

Ўрин-пайт келишиги -да, -де, -та, -те аффикси билан ясалган. Бу аффикс таркибидаги ундошнинг жарангли ёки жарангсиз булиши шу аффиксни олган сўзнинг қандай товуш билан тугаганига боғлиқ. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ўрин-пайт келишиги учун -да аффикси қатъий қўлланилади. Ўрин-пайт келишиги ўрин-пайт ҳоли, воситали тўлдирувчи, баъзан кесим вазифасида келади. Масалан,

Шундагина дераза ёнида, хонтахта олдидаги кўрпачада ўтирган оймга кўзим тушди.

Пойгакдаги караватда китоб ўқиб ётган Ҳожи ака деган хаста йўғон гавдасига номуносиб чаққонлик билан бошини кўтариб, кўзидан ойнагини олди.

Ҳожимирсирож автобусда жой талашиб болали бир хотин билан айтишиб қолди.

Ўрин-пайт келишиги баъзан бошқа, жумладан, жўналиш, чиқиш келишиклари ўрнида қўлланган. Ўрин-пайт келишигининг жўналиш келишиги ўрнида қўлланилиши ҳозир ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро шевалари учун характерлидир.

-дин, -дун, -тин, -тун кўринишларида ҳам учрайдиган чиқиш келишиги шакли маълумотларга кўра, туркий тилларда нисбатан кейинги даврларда шаклланган бўлиб, маълум давргача бу келишик ўрнида ўрин-пайт келишиги шакли қўлланилган. Ҳозирги кунда чиқиш келишиги

аффикси -дан ҳисобланади. У ўрин ҳоли, пайт ҳоли, воситали тўлдирувчи, баъзан кесим вазифаларида келади. Масалан,

1. Айвон томондан дадамнинг йўталгани эшитилди, гўё ҳар битта гуручни санагандек, бир нуқтадан кўз узмас, лаблари титрарди.

Анвар боя қизнинг кетидан югурганида юкини кўтариш баҳонаси билан отини сўрамоқчи бўлган эди, сўраш эсидан чиқиб қолди.

Қайтишда магазиндан оғир қоғоз халта кўтариб чиққан ўша қизни кўриб қолди.

Мазкур жумлаларда чиқиш келишигидаги отлар ўрин ҳоли вазифасида келган.

Кўринадики, келишик категорияси синтактик категориялар орасида мазмун-моҳиятига кўра етакчи ўринни эгаллайди. Унинг умумий грамматик маъноси синтактик жиҳатдан ўзидан олдинги сўзни ўзидан кейинги сўзга боғлашдир. Мазкур маъновий хусусиятига кўра, у боғловчи ва кўмакчига яқин туради. Аммо у морфологик кўрсаткич, яъни қўшимча эканлиги билан кўмакчидан ажралиб туради. Маълумки, кўмакчи ҳам гапда сўзларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади. Бироқ кўмакчи лексик бирликдир.

Қ.Сапаевнинг фикрича, келишик шакли ва кўмакчи ифодалаган маънолар маълум даражада бир-биридан фарқ қилади. Жумла кўмакчи билан ифодаланишида маъно ҳийла аниқ бўлади. Боғловчилар эса тобе алоқа учун хизмат қилувчи сўз бирикмасига хослиги билан характерланади.

Таҳлиллар асосида қуйидаги хулосаларга келинди, иккала тилда ҳам келишик категорияси тарихий характерга эгадир. Узоқ тарихий жараёнда келишиклар тизимида баъзи бир ўзгаришлар рўй беради.

Аммо аксарият тилшунослар фикрича, ҳозирги ҳинд-орий тиллари, жумладан, ҳиндий тилида ҳам келишик категориясининг мавжудлиги шубҳалидир, бинобарин, уни шартли равишдагина қабул қилса бўлади. Зотан бу ерда асосан иккита граммема – бош келишик ва воситали келишик граммемалари қарама-қарши туради.

Шу ўринда З.М.Дымщицнинг изоҳлари муҳимдир. Унга биноан, бундай бирикмаларни келишик турланиши билан чалкаштириб бўлмайди. Негаки, юқорида кўриб чиққанимиздек, анъанага кўра, келишик отнинг гапдаги бошқа бўлакларга бўлган муносабатини ифодаловчи шаклидир. Послелоглар эса келишик қўшимчалари эмас, ёрдамчи сўзлар бўлиб қолади. Бундан ташқари, улар яқка ҳолда гапдаги синтактик муносабатларни белгилай олмайди. Мурожаат келишиги нутқ қаратилган шахс ёки нарса-предметларга ишора қиладиган от шакли орқали ифодаланади.

Кўринадики, ҳиндий тилида от шакллари уларнинг жинсга бўлган муносабати ва сўз ўзаги типларига боғлиқдир.

Демак, ҳиндий тилида отга хос келишик категорияси хусусида тилшуносларнинг фикрлари турлича.

Тарихий тараққиёт натижасида эски ўзбек адабий тилида мавжуд бўлган келишик аффикслари шаклланиб, ҳозирги кунда олтита келишик шакллари қатъийлашган. Шуниси аҳамиятлики, ўзбек тилидаги келишиклар ва уларнинг аффикс шакллари асоси ўзгармаган. Ҳанузгача уларнинг тарихий шакллари ўзбек тилининг баъзи шеваларида қўлланилади.

Ўзбек тили келишик категорияси ҳақида тилшуносларнинг фикрлари орасида яқдиллик кўзга ташланади. Қолаверса, ўзбек тилида мавжуд олтита келишик бир бутунлиликни ташкил этгани ҳолда, яхлит семантик ва синтактик хусусиятига эгадир.

